

СВІТ ТИЛОВОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ ФЕНРІХА ФОН ГЕНДЛЬОВІКА

Олександр Кривоший

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні висуває завдання комплексного переосмислення історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від існуючих стереотипів та хибних інтерпретацій.

Серед найменш досліджених сегментів української історіографії й досі перебуває історія жінок козацького Запорожжя як напрям історичного знання, об'єктом вивчення якого виступають жінки в історії Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України [1], їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Студіювання соціальної історії жінок козацького Запорожжя неможливе без залучення різного роду письмових джерел особового походження – мемуарів, листів, подорожніх нотаток, які були створені іноземними мандрівниками та дипломатами. Підвищення уваги до цього типу джерел, зокрема зарубіжної мемуарної літератури як пам'ятки історичної культури суспільства і носія самосвідомості окремої людини, та їхнє зіставлення з вітчизняною мемуарною, науковою і науково-популярною літературою відкриває можливості не лише для переосмислення подій історії козацького Запорожжя, а й відтворення нових, гендернорівноважених моделей науки у поєднанні з факторами простору і часу.

Особливо цікавою в цьому контексті є німецькомовна робота Фенріха фон Гендльовіка «Детальний та правдивий опис запорозьких козаків...» [2], в якій автор виклав своє бачення історії тилової повсякденності [3] жінок козацького Запорожжя. Опис зроблено людиною, яка «тривалий час знаходилася в країні мешкання цих людей» [4, с. 123] (козаків. – О.К.) – тобто в Бачському комітаті (в околицях Сенти) та в Банаті (австро-угорський кордон). Основна тема «Опису...» – це звістка про запорожців, оселених в Банаті в кінці XVIII ст. згідно з рішенням імператора. Автор твору, аби прояснити природу козаків та увірогіднити свій опис, час від часу посилається на традиції запорожців, які існували у них «вдома» [4, с. 128], тобто на Запорожжі. Таким чином, маємо перед собою узагальнений образ (відображення у свідомості Ф. фон Гендльовіка) подій (тилової повсякденності) пересічних мешканців козацького Запорожжя (чоловіків і жінок). Під образом в даному разі будемо розуміти елемент свідомості Ф. фон Гендльовіка (у формі абстрактного поняття чи уявного зображення), пов'язаний з уявленнями запорозького козацтва кінця XVIII ст. про світ і події в ньому (реалії, що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти запорозького козацтва).

В описі Фенріха фон Гендльовіка тилова повсякденність жінок козацького Запорожжя постає як узвичаєний елемент життєдіяльності козацького соціуму: «жінки, яких було захоплено під час наїздів на поляків чи татар, або приведено звідкись-ще іншим способом, повинні були жити з ними на хуторах (курсив мій. – О.К.). Коли ж козаку набридала така жінка, він безсоромно полишав її, і часто це приводило до того, що жінка за рік поперебувала у десятих, або й більше чоловіків. Якщо з'являлися діти, то сини мали виховуватися козаками, а дочки повинні були йти з матерями...» [4, с. 128]. У цитованому уривку йдеться про доволі розповсюджений серед запорожців звичай одружуватись із захопленими в полон жінками та жити з ними «на віру», себто в цивільному шлюбі.

Та чи мали відображені в описі Ф. фон Гендльовіка події реальну основу? Щоб зрозуміти це, звернемося до вітчизняної мемуарної, наукової та науково-популярної літератури. Так, польського історик кінця XIX ст. Й. Ролле не раз наголошував на тому, що жінки-полонянки становили для козаків своєрідний «капітал переможців, мали визначену ринкову вартість і відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці» [5, с. 148]. Захоплених у полон жінок козаки, як правило, продавали, обмінювали, робили своїми коханками,

наложницями і навіть дружинами [6]. Потрапляючи у власність козаків-запорожців, полоянки, «часто прихилили до себе своїх суворих володарів і ставали їхніми дружинами...» [5, с. 149], «жонками невольними» або «купленими жонками» [7, с. 44].

Серед козацьких дружин, як зазначає Й. Ролле, були «й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки» [5, с. 148]. У цьому контексті слід узяти до уваги записаний С. Науменком у Запорізькій області (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) у другій половині ХХ ст. переказ «На туркені оженюся...». Він розповідає про повсякденні практики одруженого з туркенею запорожця [8, с. 229-230]. «У минулі часи нинішнє село Малинівка Гуляйпільського району називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, що десь років двісті (на час запису переказу. – О.К.), а може, й більше, тому сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного – жінки. Ну то що ж! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодого туркенею. Туди-сюди, узяв та й одружився на ній» (курсив мій. – О.К.) [8, с. 229].

У другій половині ХІХ ст. у с. Богодарі Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині Запорізька обл.) від І. Хотюна Д. Яворницький записав переказ «Як запорожець провідував жінку» [8, с. 244].

У ньому йдеться про побут і повсякденне життя запорожців і жінок, які мешкали в хуторах, селах і городках. Оповідач (І. Хотюн), ретранслюючи інформацію про типологізовані практики тилової повсякденності козаків-запорожців, доносить до слухача (записувача) свідчення про категорію одружених запорожців, які мали дружин і дітей, що проживали неподалік від Січі, куди запорожець міг навідатись під час святи або з дозволу старшин. Окрім того, оповідач (І. Хотюн), наголошуючи на тому, що запорожці «жили не по-Божому, а по-бурлацькому», оцінює козацьку повсякденність з позиції людини другої половини ХІХ ст. Шлюб згаданого запорожця-городовика в його уявленні виглядає як правильний, «по-Божому» організований. Отже, у світоглядних уявленнях ретранслятора – селянина Олександрівського повіту такі «правильні», «по-Божому» організовані стосунки запорожців з жінками, як бачимо, були нормою. Якщо це норма, то що у світоглядних уявленнях людини другої половини ХІХ ст. – мешканця колишніх Запорозьких Вольностей було аномалією? Очевидно, аномальним виглядало «бурлацьке» (в розумінні людини

XVI – XVII ст. «степове», «добичницьке») життя козаків-запорожців, а отже, й «бурлацькі», «степові» стосунки запорожців з жінками, до яких зараховувався і розповсюджений серед ординарної степової людності XVI – XVII ст. громадянський шлюб – «життя на віру».

Записаний у 1827 році О. Стороженком у селі Чумаки на Катеринославщині переказ «Про запорожця Ониська і його жінку» також розповідає про одруженого козака на ймення Онисько, який «сидів» зимівником неподалік Дніпра [8, с. 224]. Якось у місті Миргороді на Полтавщині він «побачив молоденьку гарну дівчину і одружився (курсив мій. – О.К.) з нею. Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і найминок (курсив мій. – О.К.). Одяг Онисько свою жінку, неначе краплю яку». Однак не сиділось запорожцеві з молодого дружиною. Як тільки він чув, що «збираються в коші на татар або на козаків, то не втерпить – кине жінку і поїде собі в кіш...» (курсив мій. – О.К.) [8, с. 268]. Отже, в пограничних українських землях чіткої межі між війською і миром не існувало, тилова повсякденність як ординарних, так і шляхетних жінок будь якої миті могла перетворитись на фронтову: відбиття підступних нападів ворогів, переслідування нападників, звільнення полоняників і т. ін.

Як бачимо, уявлення Ф. фон Гендльовіка про досвід участі пересічних жінок у традиціях запорозького життєустрою практично збігаються з уявленнями пересічних ретрансляторів про тилову повсякденність жінок козацького Запорожжя, проаналізованими нами в переказах, записаних на теренах Нижньої Наддніпрянщини в ХІХ – ХХ ст.

Спираючись на зіставлення опису німецького автора з переказами, записаними в Україні в межах Запорозьких Вольностей, доходимо висновку, що поза увагою українських істориків опинився цілий пласт повсякденного життя людей (чоловіків і жінок), мешканців козацького Запорожжя.

Розгляд «Опису...» Ф. фон Гендльовіка, а також історичних пісень і переказів про запорозьку вольницю під кутом зору присутності жіночої складової відкриває цілу недосліджену «планету» під назвою «Історія жіночої повсякденності козацького Запорожжя», або – іншими словами – «Історія жінок козацького Запорожжя», в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Термін «Історія жінок козацького Запорожжя» використовується нами для характеристики нового напрямку історичного знання, об'єктом

вивчення якого виступають жінки в історії Запорозжя – історико-географічної області Півдня України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті і творенні національно-культурного простору.

Посилання і примітки:

1. Запорозжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін.. При такому підході до вивчення історії Запорозжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Отже, матимемо на увазі, що буденні практики запорозького козацтва були тісно пов'язані (природні взаємовпливи) з уже сформованими традиціями степового життєустрою, які передбачали присутність жіночої складової, шлюбні стосунки (інститут сім'ї) та природне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорозжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки (Див.: *Кривоший О.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект. / *О. Кривоший // Мандрівець.* – 2011. – №5. – С. 20-28). Цілоком слухним у цьому контексті виглядає припущення сучасного історика-джерелознавця *Д. Вирського* про те, що зростання кількості запорозьців із 8 тис. у 1570-х, за *С. Оржельским*, до 18-30 тис. перед 1648 р., за *А.М. Фредро* (зрозуміло, що це досить умовні цифри), взагалі-то «скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків» (*Вирський Д.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річчосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / *Д. Вирський.* – К.: Ін-т історії України, 2005. – С. 18, 105).

Якщо погодитися з тим, що Запорозжя було місцем проживання не лише козацтва, а й селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та сезонних добичників, – стає очевидним, що на узбіччі історіографічного процесу залишається воєнна повсякденність жінок як «осілого» – селянського, лоцманського, так і кочового –

чабанського, рибальського, бортницького та мисливського Запорозжя.

2. Повна назва твору така: «Детальний та правдивий опис запорозьких козаків *Фенріха фон Гендльовіка*, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей. З точним портретом начальника цих козаків. – Видавничий дім при літ. Типографії товариства книжкових крамниць. 1789. (див.: *Мільчев В.* Запорозжці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали) / *В. Мільчев.* – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – С. 115-128.

3. До *тилової повсякденності* (де *повсякденність* розглядається як звичайний і звичний хід життя найпершою реальністю, на ґрунті якої виникають усі інші складові людської життєдіяльності (див.: *Петрусенко В.* Тлумачний словник основних філософських термінів / *В. Петрусенко.* – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 121-122.) автор відносить реалії, що війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і цілих військових угруповань і таке інше (Див.: *Кривоший О.* Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / *О.П. Кривоший // Київська старовина.* – 2012. – №4(406). – С. 66.)

4. Детальний та правдивий опис запорозьких козаків *Фенріха фон Гендльовіка*, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей. З точним портретом начальника цих козаків // *Мільчев В.* Запорозжці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали) / *В. Мільчев.* – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – С. 123.

5. *Д-р. Антоній І [Ролле Й.Й.]* Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. «Киевская старина». – 1994. – №1-3. // *Хроніка-2000.* – 1994. – №3-4. – С. 134-175.

6. Одруження з викраденими, купленими та полоненими жінками Литовські Статути розглядали як норму життєустрою литовсько-польсько-руського пограничного соціуму. Коли це було необхідно, Статути «вирізняли» соціальний статус заміжніх жінок-простолюдинок, уживаючи спеціальні терміни «жонка», «жонка невольная» (розділ XI, ст. 3, 9 і 12; розд. XII, ст. 6, 1 Литовського Статуту) та «купленная жонка» (розд. XI, ст. 5, 1 ЛС).

7. Валиконите И. I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите // Первый Литовский Статут 1529 г. Материалы Республиканской научной конференции 450 лет Первому Литовскому Статуту. Вильнюс 1979. – Вильнюс, 1982. – С. 38-46.

8. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і авт. приміт. В.А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 229-230.